

ОСТАННІЙ ОБОРОНЕЦЬ ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

До 220-річчя від дня смерті Петра Калнишевського

*Ніхто не уникає своєї долі.
А наша доля – жити з оголеною шаблею...*

Богдан Хмельницький

Петро Калнишевський (близько 1690 – 1803) – видатний український полководець, кошовий отаман Запорізької Січі, політик, дипломат, стратег, господарник. Його десятирічне перебування на посаді головнокомандувача Війська Запорізького – це небувале, унікальне явище в історії Козацької Держави, яке можна назвати епохою Калнишевського. Відомий історик та письменник, академік Богдан Сушинський зазначає: «Запорізька Січ – суто українська модель середньовічного європейського лицарського Ордену, в якій войовничість народу й потреби самозахисту найідеальніше поєднувалися з його жертвовою волелюбністю і природним аристократизмом духу».

Козацька слава долинула до нас із глибини віків. Вже Київська Русь прийняла на себе найпотужніший удар монголо-татарських загарбників і врятувала від загибелі європейську цивілізацію.

Героїчні традиції Київської Русі продовжувалися у житті тих князівств, яким вдалося зберегти свою незалежність. У тяжкій борні проти золотоординських загарбників лише одній південноруській землі вдалося відродити свою незалежність. Це було Галицько-Волинське князівство, яке розквітнуло завдяки зусиллям Ярослава Осмомисла, Романа Великого та короля Данила Галицького і стало пізніше головним центром формування української нації. Ця держава охоплювала значну територію від Бреста й Гродна на півночі до Чорного моря на півдні, від Сяну й Засянна на заході до Дніпра на сході. На жаль, нові вторгнення татарських орд, напади польських, угорських та литовських військ значно послабили Галицько-Волинське князівство, що у 1340 році розпалося на дві частини. Одна з них (Волинь) перейшла під владу великого князя литовського Любарта, а друга (Галичина) була завойована польським королем Казимиром III. З часом Велике князівство Литовське все більше підпадає під вплив феодальної Польщі, а з утворенням єдиної Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої – в Україні запанував справжній колоніальний режим. Наведемо уривок з мемуарів французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який довго жив в Україні, а на початку 30-х років XVII ст. керував будів-

ництвом фортеці Кодак: «Селяни тут надзвичайно бідні ... пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям, що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя...»

Таким чином, однією з двох головних причин утворення козацтва є визиск з боку феодалів Речі Посполитої, котрий змушував до втечі селян і міську бідноту. Другою причиною стала агресія Османської імперії, яка у середньовіччі була смертельною небезпекою для слов'янських та інших народів. Туреччина з невеликого феодального князівства протягом XIV–XVI століть перетворилася на Османську імперію, яка розляглася на трьох континентах (Азія, Африка, Європа) – від Атлантики до Індійського океану. У 1475 р. турки завоювали Крим, і хан визнав себе васалом турецького султана. Османська імперія потребувала величезної кількості рабів, напади ординців заради ясиру стали основним заняттям татар. Як бачимо, турецько-татарська агресія загрожувала самому існуванню українського народу. Але він вистояв, створив власні збройні сили, куди увійшли кращі його сини, і оборонив свої землі від загарбників. Україна стала щитом європейської цивілізації і культури на її найуразливішому південно-східному відтинку кордону, а козаки, виступаючи в ролі оборонців своєї неньки-України, захищали одночасно і Європу. Визначальна роль у цій боротьбі належала Запорізькій Січі та її кошовому отаману Петру Калнишевському.

Калнишевський добре розумів і ту українську внутрішню ситуацію, серед якої йому довелося діяти. 1768-го року по всій Правобережній Україні прокотилася гайдамацька Коліївщина. Цар Петро I, що наблизив феодальну московію до трьох морів – Білого, Балтійського та Чорного – і тим «прорубав вікно» в Європу й Малу Азію, переміг під Полтавою мілітарну силу Козацької Держави, пошарпав Запорізьку Січ і замучив гетьмана Павла Полуботка, а ще навмисно та підступно підіслав до Києво-Печерської Лаври своїх довірених агентів під виглядом монахів і вони наприкінці квітня 1718 р. підпалили всю Лавру з її архівом, де зберігалися наші літописи, акти тощо ще з часів Княжої доби. Згоріло геть усе, уся наша історія – її джерела. Катерина II продовжила політику розпинателя України і скасувала гетьманство, задушила «гайдамаччину» та гострим оком зазірала на запорізьку фортецю волі.

За часів Калнишевського Запорізьке Військо сягало близько 50 000 шабель. Та тільки 10–15 тисяч осідало на Січі, решта господарювала на хуторах. Адаже більшість козаків проживала сім'ями в зимівниках, на хуторах, у селах, навіть паланках-містах на землях вольностей Війська Запорізького. Природно, у них були дружини й діти. Хоча у війни не жіноче обличчя, але в умовах постійних змагань за волю українського народу в XVI–XVIII ст. жінки часто опинялися у вирі подій і допомагали чоловікам у кривавій борні. Це могли бути різні форми допомоги. Вони виконували суто домашню господарську роботу та займалися сімейними справами. Але козацькі жінки працювали і над зміцненням міських укріплень, вишивали золотом прапори для повстанців, виконували розвідницькі функції, а деколи вони змушені були з дітьми ховатися в повстанському таборі, де доглядали за по-

*Пам'ятник Петру Калнишевському
на Соловках*

раненими. Часом вони брали участь навіть у битвах. Так, при обороні міста Триліси на Київщині у 1651 р. козачка вбила косою капітана німецьких найманців. А під час оборони містечка Буші (нині – село Ямпільського району Вінницької області) в листопаді 1654 р., коли більшість захисників полягла в нерівному бою і польське військо вдерлося до фортеці, дружина сотника Зависного (за іншими даними Гавратенка) Олена сіла на діжку пороху й підірвала себе разом з поляками, які були поблизу неї, не бажаючи їм дістатися «після милого чоловіка». Подвиг Олени Зависної український письменник і поет Михайло Старицький відобразив в історичній повісті «Облога Буші» та в історичній драмі «Оборона Буші».

Петро Калнишевський (Калниш) походив з козацької родини. Він народився близько 1690 р. в селі Пустовійтівка на Сумщині. Його предки по батьківській лінії належали до старшини Лубенського полку. Згідно з легендою, восьмирічний Петрик попадає на Запорізьку Січ. Його записують до Кушівського куреня. Відомо, що за отаманування кошового Григорія Лантуха Петро був уже військовим осавулом, тобто входив до найбільшого оточення отамана, і мав значний військовий досвід.

Це був час, коли великої шкоди авторитетові січового козацтва завдавали гайдамацькі загони та дрібні ватаги, які нікому не підпорядковувалися. Вдаючись до грабівництва та масової різанини, вони називали себе при цьому козаками, підриваючи довіру до істинного козацтва.

Щоб покласти край розбою хоча б тих ватаг гайдамаків, які базувалися на землях запорізького козацтва, кошовий Лантух сформував з охочих козаків щось на зразок карального полку і, під орудою осавула Петра Калнишевського, послав його в рейд від Дніпра до Бугу. Натрапивши на одну з численних ватаг і здолавши гайдамаків, осавул більшу частину з них просто відпустив під чотири вітри, звелівши ніколи більше не потикатися на козацькі землі.

У січні 1762 р. Калнишевського вперше обирають кошовим отаманом, а у січні 1765 р. – вдруге і вже надовго. Катерина II спершу активно виступала проти такого вибору, але з огляду на підготовку війни з Туреччиною за вихід до Чорного моря на деякий час потамувала свою неприязнь до Калнишевського. Козацька звитяга і досвід були їй потрібні у планованій війні.

Упродовж двох років після обрання Калнишевського отаманом, російські чиновники вперто вимірювали та описували землі козацтва, щоб віддати їх потім російським аристократам, відставним генералам та офіцерам чи новоспеченим поміщикам. Калнишевський розробив геніальний план залюднення правічних січових просторів. Це було справді державницьке рішення, бо тільки так українські козаки могли врятувати свої землі від остаточної російської колонізації, а отже, зберегти їх для України. Тисячі українських сімей з усіх земель України: старої Гетьманщини, Київщини, Чернігівщини, Поділля, Волині й Галичини перебралися на Запоріжжя та під захистом козацьких полків поставили собі хутори, слободи і навіть невеличкі містечка і дали початок сучасним містам – Дніпро, Донецьк, Запоріжжя та ін. Серед них і сучасне село Петриківка, яке було назване на честь запорізького отамана Петра Калнишевського.

На запорізькі землі Калнишевський переманював також молдаван і болгар з Нової Сербії, Польщі. Наслідком його зусиль стала поява на Запоріжжі 45 сіл та біля 4000 хуторів-зимівників. Проте наступ на запорізькі землі продовжувався. Ситуація змінилася під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли Запорізьке Військо дало на допомогу російській армії 11000 козаків, які з першого й до останнього дня брали участь у війні і на суші, і на морі. Саме тоді на запорізьке населення ліг тягар утримання царських військ.

За два роки війни козакам довелося повоювати і на Дніпрі, і на Дунаї. Не менш героїчно билися вони й на морі, топлячи та розганяючи турецькі ескадри. Між іншим, російського

флоту на Чорному морі тоді ще не існувало, діяв тільки флот український. 1770 року отаман Калнишевський з п'ятьма тисячами своїх лицарів б'ється під Очаковом. Полковник Колпак громить турків і татар у районі Кінбурна. Козацький флот на чолі з отаманом-«адміралом» Мандром помандрував аж до румунської Силістрії. Нагнавши неабиякого жаху на турецьких мореплавців, він висадив десант і допоміг графові Румянцеву здобути штурмом саму Силістрію. Окрім того, Калнишевський вміло організував розвідувальну систему на території Кримського ханства, що дозволило військовому командуванню російської імперії вчасно отримувати необхідну інформацію про настрої в татарському війську та перебування турецької армії.

Закінчивши війну укладенням мирного договору з Туреччиною, російський уряд приєднав до Росії всі землі Прогноївської паланки, яка, крім усього іншого, мала соляні копальні. А щоб уже остаточно «віддячити» козакам за їхню вірну службу, величезні, споконвічно козацькі території по річках Кам'янці, Білозерці, Конці та Рогачику росіяни передали Кримському ханству, яке росія визнала за незалежну державу. На царській тасмній раді ухвалено – Запорізьку Січ зруйнувати. Цю справу царський фаворит Потьомкін доручив генералові Текелієві (сербу за національністю) і князю Прозоровському. Старшини і козаки на Січі нічого про це не знали. П'ятого червня 1775 року Текелій оточив Січ, а князь Прозоровський зайняв у степу всі запорізькі паланки. Заскочені запорожці зрозуміли, що вони опинилися в пастці. Відчуваючи, що прийшов кінець «старожитним вольностям», скликали Січову Раду. Ненависть серед простого козацтва до росіян була такою, що переважна більшість січовиків погоджувалася коритись найлютішому своєму ворогові – турецькому султанові та його пашам, аби лишень не підступному російському цареві. Таким чином, 5 тисяч козаків перевозили до плавнів, на річку Підпільну, своє майно, припаси та зброю, і – за однією з версій, тієї самої ночі, перед світанком, а за другою – перекававши кілька днів у плавнях, поміж лісистими островами, – пішли до гирла Дніпра, а звідти подалися до Дністровського лиману, під стіни Білгорода, й далі до Дунаю, утворивши згодом Задунайську Січ.

До речі, сам той факт, що п'ять тисяч козаків спромоглися мало не з-під носа готового до нищівного бою війська вибратися з Січі, повиносити своє майно та набої в плавні, а звідти організовано відступити в пониззя Дніпра, свідчить, що гарнізон Січі, – вісім тисяч воїнів професіоналів, чи не найкращих воїнів Європи, – вранці міг дати бій ворогу, як уже не раз давав бій туркам, татарам і полякам (як, зрештою, дав його росіянам під час першого руйнування Січі росій-

Вікно в'язничної камери кошового отамана Петра Калнишевського на Соловках

Січова ікона «Покров Богородиці» із зображенням останнього кошового Петра Калнишевського. Копія 1836 року з оригінальної січової ікони. Із фондів Одеського історико-краєзнавчого музею

ськими військами в 1709 р.). А тим трьом тисячам козаків, що залишилися, довелося скласти зброю. А потім уже кого кували в кайдани, кого вели до присяги, як солдатів його імператорської величності. Січову старшину розкидано по Сибіру.

Про самого січового отамана Калнишевського в Україні ніхто нічого не знав аж до другої половини XIX ст. Лише влітку 1862 р., перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, український вчений Петро Єфименко в архіві Архангельського губернського правління знайшов документальне підтвердження про те, що останній отаман Запорізької Січі був ув'язнений на 25 років (розстріл замінено на ув'язнення) на далеких Соловецьких островах.

Умови ув'язнення Калнишевського в Соловецькому монастирі були дуже жорстокими. Документи і свідчення сучасників говорять про те, що отаман перебував у камері-«мішк», начебто заживо замуrowаний. Кам'яна лавка (місце для сидіння і спання), на якій в'язень не міг лягти, витягнувшись на весь зріст, а повинен був спати в напівзігнутому стані. У приміщенні стояла напівтемрява, було вогко і холодно. Через 12 років старого Калнишевського перевели до трохи кращого «приміщення» – одного з казематів Головленківської

тюрми в Архангельській вежі. А добував він свій незаслужений термін уже в келії № 15 Прядильної вежі, а потім в Білій вежі в невеличкій добудові під назвою «Сушило».

Протягом усього часу ув'язнення Калнишевський носив козацьке вбрання, завжди розмовляв українською мовою, поводив себе смиренно і побожно, чим здобув повагу чернецтва. Указом імператора Олександра I від 2 квітня 1801 р. Калнишевському «даровано прощення», тобто було звільнено і надано право обирати собі місце проживання на свободі за власним бажанням. Його відмова повертатися в Україну відповідала давньому козацькому звичаю залишатися на схилі літ при монастирі.

Могила Калнишевського знаходиться на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Свято-Преображенським собором. Лише у 1856 р. за наказом настоятеля монастиря тут була встановлена надмогильна плита, на якій написано, що Петро Калнишевський помер 31 жовтня 1803 року, в суботу, у віці 112 років.

Петро Калнишевський був надзвичайно побожною людиною і меценатом Православної Церкви в Україні. На його кошти були збудовані 5 церков: церква Святої Трійці у рідному селі Пустовійтівка (1773 р.), церква Святої Покрови в місті Ромни (1770 р.), церква Святих апостолів Петра і Павла в Києво-Межигірському монастирі (1768 р.), церкви у Лохвиці (1773 р.) і Петриківці (1769 р.). Також кошовий отаман фінансував будівництво багатьох церков на Запоріжжі. Особливо він піклувався Києво-Межигірським монастирем. Відомо також, що Калнишевський відправив багаті дари для храму Гроба Господнього в Єрусалимі: чаші, дискоси, ложки, позолочені зірки зі срібла. Не шкодував грошей і на церковні книги, начиння та одяг. Калнишевський подарував церкві у рідній Пустовійтівці Євангеліє, оправлене сріблом та оздоблене коштовним камінням. За місяць до зруйнування Січі він замовив для січового храму Покрови Пресвятої Богородиці золотий церковний посуд.

Як політичний діяч кошовий отаман протидіяв тиску імперських урядовців на незалежність запорізької церкви. Так, 1769 р., незважаючи на наказ П. Румянцева, він не дозволив підпорядкувати запорізьких ієромонахів обер-священнику з російської армії.

Завдяки постійній турботі про церковні справи Петро Калнишевський закарбував у пам'яті людей не тільки своє ім'я, а й реальний образ. На іконі, що була в січовій Покровській церкві і копія якої знаходиться в Одеському історико-краєзнавчому музеї, зображено стрункого, дещо вищого за середній зріст чоловіка. На ньому червоні шаровари і кунтуш, темносиня свита, підперезаний він широким поясом, гаптованим золотом, з великою золотою медаллю на грудях та шаблею на лівому боці. Кошовий виглядає уже немолодим. Його шия у зморшках, козацький оселедець і вуса посивіли. У молитві він звертається до Діви Марії, яка є в оточенні святих Миколая і архангела Михаїла.

Як високоморальна та глибокодуховна людина Петро Калнишевський виявив найдосконалішу Божу заповідь – любов до ворогів, найвищий приклад смирення і терпіння, жертвовної любові до Бога і рідного українського народу. Життя Калнишевського – це великий подвиг любові та миротворництва. Святості останнього кошового отамана Запорізької Січі ніхто не може заперечити. Хочеться вірити, що його ім'я Господь запише у книгу вічного життя. І тому цілком закономірно, що легендарний український державний діяч, славний кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський ще у 2008 р. канонізований Українською Православною Церквою Київського Патріархату як святий. Його незнищенний волелюбний дух витає між нами, бо, як сказав святий Дмитрій Ростовський (Данило Туптало), «святі – батьківщини своєї після смерті не покидають».

Оксана ЗАХАРЧУК

Пам'ятник Петру Калнишевському в Петриківці